

STRUKTURALNO PODRIJETLO POSTJUGOSLAVENSKIH REŽIMA: RAZGOVOR S AUTORICOM

Razgovor
Prihvaćeno: 29. 11. 2025.

Napomena uredništva: Ovo je transkript tribine koja je održana tijekom konferencije „Hrvatski politološki razgovori“, 7. studenoga 2025. godine. Tribina je bila posvećena knjizi Valentine Petrović *The Structural Origins of Post-Yugoslav Regimes* (Routledge, 2025.). Sudjelovali su Valentina Petrović, Karlo Kralj, Nebojša Vladislavljević, Danijela Dolenc, Marko Grdešić, Višnja Vukov. Razgovor se vodio na engleskom jeziku.

Karlo Kralj:

Dobar dan ili dobra večer svima. Hvala vam što ste došli. Ovo je zadnji termin konferencije. Dakle, siguran sam da smo danas već čuli mnoge panele, većina nas, i vrlo sam zahvalan što imamo publiku i za ovaj posljednji panel. Ovaj panel će se baviti knjigom *The Structural Origins of Post-Yugoslav Regimes* Valentine Petrović, koja je došla izravno iz Züricha kako bi nam se pridružila na predstavljanju. Jako mi je drago što se ovo događa, jer smo o toj mogućnosti počeli razgovarati prije otprilike šest mjeseci, tako da je uvijek dobar osjećaj kada vidite da se nešto realizira.

Ja sam Karlo Kralj, radim ovdje na Fakultetu političkih znanosti. Danas imamo vrlo cijenjeni panel govornika, četiri istraživača koji su radili na temama knjige iz različitih perspektiva i na neki način doprinijeli korpusu znanja kojim se ova knjiga također bavi. To su Nebojša Vladislavljević s Fakulteta političkih nauka u Beogradu, Danijela Dolenc i Marko Grdešić s Fakulteta političkih znanosti ovdje u Zagrebu te Višnja Vukov s Odsjeka za političke znanosti Sveučilišta u Beču, koja će vrlo brzo početi raditi na našem fakultetu ovdje u Zagrebu. Hvala vam svima što ste nam se pridružili.

Valentinina knjiga, da sažmem, analizira raznolike putanje demokratske transformacije u postjugoslavenskom prostoru. Mislim da bi najbolja struktura za ovaj panel bila ta da jednostavno počnemo s komentarima. Oko pet do deset minuta za svakog, a onda možemo čuti Valentinin odgovor ili odgovore. Vidjet ćemo gdje će nas razgovor odvesti. Možemo početi s Nebojšom.

Nebojša Vladislavljević:

Hvala. Pa, sviđa mi se ova knjiga. Mislim, to je sjajna mala knjiga. Ima samo 170 stranica. Teorijski je dobro utemeljena, metodološki jaka i empirijski dobro izvedena. To je rijetka pojava u literaturi o ovoj regiji. Dovoljno sam star da se sjećam razdoblja s kraja 1990-ih i početka 2000-ih, kada je bilo dosta knjiga o regiji, objavljenih posebno na engleskom jeziku, u akademskim krugovima, s mnogo zanimljivih empirijskih detalja i argumenata, ali s malo teorije i sa slabim metodama.

Kasnije imate knjige koje su bile teorijski utemeljene, ali empirijska analiza se nije baš puno bavila teorijom pa je bilo vrlo malo fokusa na razvoju teorije. Srećom,

danas je drugačije. I ovdje u panelu imate nekoliko ljudi koji su napisali ovakve knjige, teorijski utemeljene i također usmjerene na razvoj teorije. I ova knjiga spada u taj dio literature. Također je rijetko imati ovu vrstu strukturalističke analize demokratizacije, posebno kada je riječ o ovoj regiji. Većina objavljenih istraživanja usredotočuje se na objašnjenja temeljena na akterima ili na nekoj vrsti institucionalnih aranžmana pa je dobro vidjeti da postoji širi pristup, posebno kada je riječ o komparativnoj povijesnoj analizi, što je opet rijetkost ovih dana, nažalost. A ako pogledate literaturu o demokratizaciji, ona je imala tu vrlinu da se bavi razvojem teorije, počevši od Barringtona Moorea, kasnije s Rueschemeyerom i drugima. Bila je vrlo produktivna u stvaranju hipoteza. I zapravo je još uvijek rijetko da se ovaj pristup produktivno koristi. Rijetko se koristi u ovoj regiji, tako da ova knjiga to radi jako dobro i produktivna je iz te perspektive.

Ova knjiga se fokusira na Rueschemeyera i druge, nacrt je knjiga *Capitalist Development and Democracy*, a ono što mi se posebno sviđa jest kako integrira literaturu postkomunizma u ovaj širi okvir. Do sada nisam vidio ovakav pristup, možda sam neke stvari propustio, ali mi se jako sviđa način na koji je to ovdje učinjeno.

Volio bih da sam vidio malo više o Mooreu. Spomenut je usput. Moore ima metaforu da su klase koje potiču demokratizaciju obično klase koje umiru. Roman Laba je napisao dobru knjigu o Solidarnosti u Poljskoj, koju je započeo ovom metaforom. I mislim da se lijepo uklapa u tvoj argument pa si se možda mogla toga više dotaknuti. Mislim, dobro je ovako kako jest, ali to je nešto dodatno.

Što se tiče metoda, to je dobro napravljeno, način na koji si odabrala svoje slučajeve je teorijski utemeljen. Većina ljudi bi jednostavno skupila sve postjugoslavenske slučajeve, željeli bi da to bude sveobuhvatno, ali zapravo je ovdje vrlo lijepo napravljeno, odabrano na temelju raznih prethodnih strukturnih uvjeta, a također i raznih ishoda režima.

Dakle, odabrani slučajevi zapravo odražavaju šire trendove, ne samo u regiji, već općenito u postkomunističkom prostoru, kada je riječ o ovoj varijaciji. Dakle, Slovenija također odražava češko iskustvo. Kada su u pitanju slučajevi Hrvatske i Sjeverne Makedonije, oni također donekle odražavaju iskustvo Rumunjske i Bugarske. Kada je riječ o Srbiji, to djelomično odražava iskustvo Rusije. I to je stvarno dobro izvedeno. Međutim, biti će pomalo dosadno ako samo hvalim knjigu, zar ne? Dakle, evo i nekoliko kritičkih komentara.

Što se u knjizi moglo bolje napraviti? Moja primjedba jest na način na koji je demokracija definirana u knjizi i na način na koji su korišteni izvori za kategoriziranje slučajeva kao što su demokracija, hibridni režimi ili autoritarni režimi. Obično se u ovakvom kontekstu, kada raspravljamo o prijelazima u demokraciju nakon desetljeća autoritarizma, koristi ograničena definicija demokracije: slobodni i poštenu izbori, osnovne slobode. Kako bi se obuhvatilo ovakvo iskustvo, koje je iz te perspektive još uvijek ograničeno. Zahtjevnija definicija bi uključivala i vladavinu prava te je vjerojatno prikladnija za one slučajeve koji su napredniji.

Tada možete uhvatiti dosta nijansi. Ovdje vas to gotovo gura prema dolje, na kategorije koje vjerojatno ne predstavljaju dobro iskustvo tih zemalja. Također, koriste se vanjski izvori za procjenu tipa režima, bilo da se radi o demokraciji, hibridnom režimu ili autoritarnom režimu. To može biti korisno iz praktičnih razloga, kada pišete članak u časopisu, tako da se možete osloniti na podatke V-Dem-a, budući da nemate prostora za detaljnu raspravu o tome koji slučaj spada u koju kategoriju.

Ali, kada se o ovom problemu raspravlja u cijeloj knjizi, očekivali biste detaljniji kvalitativni prikaz tog problema, zašto određeni slučaj spada u određenu kategoriju. Dakle, dobivate neke čudne rezultate s ovim zahtjevnijim definicijama i ovim izvorima, što zapravo nije pogodno za analizu. Na primjer, Srbija i Hrvatska su označene kao autokracije ili autoritarni režimi 1990-ih, a zapravo su bile vrlo kompetitivne. Rekao bih čak i na krajnjem polu kompetitivnog autoritarizma, kao i Srbija i Makedonija 2010-ih. A takva, drugačija ocjena tih režima ima neposredne implikacije za uvjerljivost ponuđenog teorijskog objašnjenja.

Ali, to su zapravo sporedne točke. Ovo je sjajna knjiga. Zaista bih svima preporučio da je pročitaju. Knjiga je milosrdno kratka, a doista je teorijski i metodološki nabijena, provokativna je i vrlo dobar doprinos literaturi.

Karlo Kralj:

Hvala, Nebojša. Danijela, izvoli.

Danijela Dolenc:

Prije svega, jako sam zahvalna na prilici da večeras budem na ovom panelu i razgovaram s vama. Hvala ti, Karlo, što si me uključio. Također sam željela pozdraviti sve u publici. Mislim da je petak poslijepodne za one najzagriženije. Iz raznih razloga ne mislim da bi ovo trebala biti evaluacija knjige, tako da to nije način na koji sam pripremila svoje komentare. Imam nekoliko ideja o kojima želim raspravljati. Mislim da bih to tako postavila. Mislim da bismo trebali pokušati ovo pretvoriti u razgovor koji bi bio zanimljiv i za publiku. To je moja nada, ali hoću li to ostvariti, nisam sigurna.

Naravno, drago mi je zbog znanstvenog pothvata koji pokušava analizirati ovu regiju koristeći klasičnu modernizacijsku literaturu, a posebno *longue durée* pristup, strukturalistički okvir, koji našu regiju tretira kao da je bilo koja regija. Jer mnogo toga što je napisano o istočnoj Europi bilo je temeljeno na ideji da je ona posebna na loš način, umjesto da je podložna općim zakonima društvenog razvoja, ako hoćete, a to bi bila teorija modernizacije. Dakle, u tom smislu mislim da je ovo lijepa prilika da ponovno raspravljamo o tim idejama. Možda nije iznenađujuće, ali ono što me najviše zanima jest pitanje radničke klase i srednje klase i njihova uloga u demokratizaciji.

Dakle, prema standardnoj teoriji modernizacije, oni bi trebali biti, ili jesu, snage demokratizacije, ovisno o tome kako to želite formulirati. A Valentina u knjizi kaže da smo, s obzirom na industrijalizaciju koja se dogodila tijekom socijalističkog razdoblja u Jugoslaviji, doista imali dovoljno veliku radničku klasu i dovoljno značajnu srednju klasu da imamo te skupine koje bi trebale gurati u smjeru demokracije. Ali to se ne smije pretpostavljati, to je nešto što treba dalje empirijski analizirati u svakom slučaju.

U klasičnoj verziji teorije modernizacije, na primjer Inkelesovoj teoriji modernog čovjeka, postoji ideja da je tvornica mjesto gdje se stječu orijentacije koje su dobre za demokraciju. Počinjete biti otvoreniji za različita iskustva, susrećete različite vrste ljudi, možda se uključujete u politiku, možda više vjerujete u znanost, počinjete pratiti vijesti. Dakle, tvornica kao mjesto modernizacije je zaista važna.

Ali u nekom trenutku u knjizi citiraš autore koji kažu da to nije bio slučaj u Jugoslaviji. Tvornica u Jugoslaviji je neopatrijarhalni izvor stanovanja, odmora, hrane i društvenih aktivnosti. S time se ne bih složila. Mislim da su škole važne u početku,

u smislu rane socijalizacije. A kasnije, tvornice su važne kao mjesto na kojem stječete preferencije, stavove i orijentacije prema složenom društvu, pluralističkom društvu, demokraciji. To bi trebalo funkcionirati univerzalno. A ono što je Inkeles učinio 1960-ih kada je razvio ovu teoriju, on je promatrao Pakistan, promatrao je mjesta koja nisu uobičajena mjesta za demokraciju. Dakle, htjela bih to malo dovesti u pitanje. Zašto tvornice u Jugoslaviji ne bi stvarale moderne ljude koji bi potom podržavali demokraciju? To je jedna stvar s kojom imam problem već dugo vremena. Devijantni put modernizacije, imamo škole i tvornice, ali one ne rade kao što su radile na Zapadu. Mislim da nešto nije u redu s tim argumentom.

Dakle, željela bih da to malo razradimo. I drugo, postoji argument da ako imate prave elite, možete iskoristiti radničku klasu da podrži demokraciju. Ali to se zapravo nije dogodilo u Hrvatskoj ili u Srbiji. Umjesto toga, dogodila se velika nacionalistička mobilizacija, zar ne? Dakle, to je bio argument. Ali onda je pitanje zašto?

Dakle, je li odgovor da radnici nekako nisu bili moderni ljudi? Ili je nešto drugo? Ti citiraš Davida Osta. On ima prilično jasno objašnjenje kako je išla ta početna mobilizacija. Korištena je za sprečavanje antikapitalističke mobilizacije. Dakle, krajem 1980-ih, početkom 1990-ih, ekonomska reforma kao političko pitanje nije bila na dnevnom redu. Nije se o njoj raspravljalo. Niti jedan dio elite nije želio raspravljati o činjenici da napuštamo socijalizam i idemo u kapitalizam. Dakle, jedino što je ostalo bili su sukobi oko identiteta, bilo da se radi o nacionalizmu, nekoj vrsti tradicionalizma i tako dalje. Mislim da je to uvjerljiv argument. Jednostavno je činjenica bila da integracija istočne Europe u globalni kapitalistički okvir nije bila stvar političkog izbora. Svi su na istoj strani. Dakle, klasična struktura raskola, pitanje kako uključiti radnike i srednju klasu, ako želite, za transformaciju u demokraciju, jednostavno je veoma sužena. Sužena je time što se nisu postavljala distributivna pitanja, tko što dobiva, što se događa s imovinom i tako dalje. Sve je to izostavljeno s dnevnog reda.

Mislim da je to drugi dio koji treba više istaknuti. I onda, konačno, u knjizi se pojavljuje ideja o reformski orijentiranoj eliti. Dakle, neke zemlje imaju više reformski orijentiranu elitu. Da postavim to kao provokaciju ili šalu, koje bi elite zaista htjele reformirati? Nijedna elita nikada ne želi reformirati. Parafrazirajući Adama Przeworskog, oni reformiraju kako bi konzervirali. Dakle, daju samo onoliko koliko moraju, ni centimetar više. Opet, kako bi se moglo objasniti to što se dogodilo, pitanje pojedinačnih zemalja, rekla bih da knjizi nedostaje uloga konkurencije između stranaka. One su te koje institucionaliziraju sukob i one su te koje strukturiraju izbore. U početnoj argumentaciji kažeš da strukturni čimbenici ograničavaju individualni izbor i izbor elite. Ali zapravo, kroz cijelu knjigu mislim da je to ključni element koji bi trebao biti u prvom planu. Ali nadam se da nisam oduzela previše vremena. Dakle, hvala ti, Valentina.

Marko Grdešić:

Hvala, Karlo. I hvala na pozivu da govorim na ovom panelu. I hvala, Valentina, na vrlo zanimljivoj knjizi. Svidjela mi se. Vrlo je strukturna. Beskompromisno je strukturna i to cijenim. Vidim važnost Barringtona Moorea u knjizi i to također cijenim. Mislim da bi svatko trebao pročitati Barringtona Moorea, provesti dva ili tri mjeseca čitajući samo Barringtona Moorea. Dakle, početak s Barringtonom Mooreom jer on kaže nešto što je važno za tvoju knjigu. On u osnovi kaže da male zemlje nemaju pravo na vlastitu povijest.

Ovo je citat iz knjige *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. On kaže: „Kritičari bi mogli istaknuti da se nijedna od manjih država, Švicarska, Skandinavija, Nizozemska ili Belgija na demokratskoj strani, manja područja komunističke pobjede ili kontrole na drugoj, poput Kube, satelita Istočne Europe, Sjevernog Vijetnama, Sjeverne Koreje, ne uzima u obzir. Činjenica da manje zemlje ekonomski i politički ovise o velikim i moćnim znači da odlučujući uzroci njihove politike leže izvan njihovih vlastitih granica.”

Dakle, na neki način, on kaže: Valentina, nisi trebala napisati ovu knjigu. Valentina, s druge strane, kaže ovo: „Strukturalistička teorija ima dugu i bogatu tradiciju u političkoj znanosti, usredotočujući se na utjecaj socioekonomskih uvjeta na režim. Ova knjiga primjenjuje strukturalistički okvir na netradicionalni kontekst za strukturalističku analizu, naime, postsocijalističke zemlje. Posvećujući pozornost specifičnom procesu modernizacije, knjiga raspravlja o ulogama države, klasa i civilnog društva unutar strukturalističke teorije. Sveobuhvatni cilj ove knjige je analizirati ulogu strukturalističkih čimbenika u procesu postjugoslavenske demokratizacije od 1990. do 2020. godine.”

Dakle, ti kažeš da ćeš koristiti ove alate upravo u kontekstu malih zemalja u postsocijalističkom prostoru. Stoga me zanima možeš li malo objasniti kako si to legitimirala sama sebi dok si pisala ovu knjigu? Također, da nadopunim argumente Barringtona Moorea, dodao bih još dvije opasnosti za ovakvu strukturalističku analizu u istočnoj Europi, ili šire, na poluperiferiji.

Prvo, postoji argument da u zemljama poput ovih ne postoje prave klase. Kolektivni akteri zapravo ne postoje, preslabi su. Nema pravog društva, to je *tabula rasa*. I stoga se ishodi koje želite objasniti ne mogu objasniti kolektivnim akterima i klasama. To je jedan argument. Je li to istina? Je li to pogrešno?

I drugo, drugačiji razlog, jest taj da se ishodi koji nas zanimaju, a glavni je stabilna liberalna demokracija, mogu ostvariti samo ako se zemlja uspije ugrurati u kapitalističku jezgru. Ako se uspije pomaknuti s periferije ili poluperiferije u jezgru kapitalističkog sustava. Dakle, u tom smislu, Slovenija je jedini dobar ishod, jer su se uspjeli ugrurati, a možda i Češka, u malo proširenu europsku jezgru 1990-ih.

A ostale zemlje prepuštene su sebi da se koprcaju i bore, osuđene su na trajnu nestabilnost jer nikada nemaju ekonomsku osnovu za uključivanje u stabilni liberalno-demokratski tabor. Dakle, to je druga mogućnost, zašto ovakva strukturalistička analiza nikada neće uspjeti. To su glavna pitanja s kojima se treba uhvatiti u koštac.

Imam dva šira pitanja, koja su više spekulativna. I želim čuti tvoje mišljenje, što misliš sada, nakon što si prošla ovo putovanje, napisala ovu disertaciju, pretvorila ju u knjigu, toliko se dugo borila s njom i uspjela je predstaviti svijetu. Prvo je uloga EU. Ti imaš određeni ambivalentan stav prema EU. Čini mi se da moramo biti otvoreni za mogućnost da se EU mijenja, i to brzo, te da je njezina uloga u ovoj regiji sve negativnija. Da više nije pozitivac, da sada podupire autoritarne režime. Dakle, ovo se nadovezuje na tezu Floriana Biebera o „stabilitokraciji”. Ali još šire, EU je sada više zainteresirana za potrebe europskog kapitala. Imam na umu, naravno, prirodne resurse u Bosni i Srbiji, koji su potrebni, recimo, njemačkim proizvođačima automobila. A EU zapravo nije zainteresirana za promicanje demokracije, kao što je bio slučaj 1990-ih. I to bi moglo biti bolno priznati nekima, posebno onima koji su 1990-ih bili prilično optimistični da će EU igrati pozitivnu ulogu. Mislim da moramo biti realniji u pogledu onoga što EU može učiniti za nas ovdje i što zapravo

žele učiniti. Pozitivna strana mogla bi biti Crna Gora, ako ubrzaju proces i Crna Gora se pridruži EU. To bi mogla biti donekle pozitivna priča, ali inače ne vidim nikakve pozitivne priče u vezi s EU.

Drugo je definicija demokracije, što je slično onome što je Nebojša govorio. Ti koristiš neku vrstu dobro utvrđene definicije demokracije, što je korisno, jer onda možeš povezati svoju knjigu sa svim ostalim doprinosima, i to je naravno vrlo razumno. Ali opet, nakon što si prošli cijeli ovaj put i napisala ovu knjigu, a sada si nekoliko godina udaljena od završavanja posla, možeš imati kritički stav prema vlastitom djetetu. Dakle, trebamo li početi širiti našu definiciju demokracije? Jer ako samo kažemo vladavina prava i možda stavimo vladavinu prava zajedno s višestranačkim izborima, čini mi se da je to sve lošiji izbor. U našoj trenutnoj klimi, boriti se za demokraciju znači proširiti ono što želimo od demokracije, a ne zadovoljiti se liberalnim definicijama koje su možda imale smisla 1990-ih. Dakle, to posebno znači demokratizaciju gospodarstva. Za mene bi to bio prvi korak. Dakle, vladavina prava je dobra, stabilni višestranački izbori su dobri, ali vidimo da sami po sebi ne jamče nikakvu dugoročnu stabilnost. Dakle, to je spekulativnije pitanje. Još jednom hvala, ovo je vrlo zanimljiva knjiga i preporučujem je svima. Nakon što završite s Barringtonom Mooreom, predlažem da pročitate Valentininu knjigu.

Također bih dodao da je to vrlo europska knjiga. Ovo je tip disertacije koju pišete u Europi. Ovo nije američka disertacija. Ovo je vrsta disertacije koju pišete nakon što odete na CEU i na EUI u Firenci. Mislim da postoji vrlo jasna intelektualna baština koju možete vidjeti na gotovo svakoj stranici, što ima smisla. I mislim da to smješta knjigu unutar određene tradicije.

Višnja Vukov:

Dakle, prije svega, hvala Valentini na fascinantnoj knjizi. Zaista sam uživala čitajući je i zapravo mi je dala vrlo lijep pregled različite dinamike i različitih političkih događaja u regiji. Prvo, nekoliko stvari o tome što mi se stvarno sviđalo i što cijenim u vezi s knjigom.

Prvo, tu je njena teorijska ambicija i teorijsko bogatstvo, zar ne? Dakle, uvođenje ovih općih rasprava o demokratizaciji, uvođenje uloge klasa, kao što je već bilo rečeno. Mislim da je to nešto što si jako dobro napravila i mislim da je to nešto što ovu knjigu ističe u usporedbi s općom literaturom o demokratizaciji u Istočnoj Europi, gdje se o tome nije toliko raspravljalo. I gdje ovakvi argumenti nisu bili jako prisutni.

Također mi se sviđa činjenica da si u izravnom dijalogu s raspravama o demokratizaciji u Istočnoj Europi. To se područje prilično dobro razvilo. Naravno, ti nisi prva. Bilo je mnogo ljudi koji su to učinili prije. Ali, moj je osjećaj da su se kasnije ta područja razvijala u odvojenim smjerovima, a rasprava o jugoistočnoj Europi nije baš u dijalogu s raspravom o srednjoj i istočnoj Europi i obrnuto. Ljudi koji pišu o srednjoj i istočnoj Europi ne gledaju toliko prema jugoistoku. Dakle, jako mi se sviđa što si uspjela ovo spojiti i dodati općim raspravama o demokratizaciji i de-demokratizaciji u istočnoj Europi. Knjiga je također metodološki vrlo dobro izvedena, kao što je Nebojša već spomenuo. Obrazloženje odabira slučajeva, komparativne studije slučajeva plus dokazi unutar slučajeva su dobro napravljeni.

Dakle, sve ovo daje vrlo uvjerljivu priču o tome kako, ako sažmemo, kombinacija civilnog društva, vrste elita u zemlji i postojanje državne autonomije i kapaciteta, ili njihova odsutnost, kako kombinacija tih čimbenika proizvodi dovoljne i

nužne uvjete za demokraciju ili za odsudstvo demokracije. Dakle, kako oni funkcioniraju. Naravno, postoje aspekti oko kojih nisam sasvim sigurna. Naslov knjige je „Strukturalno podrijetlo postjugoslavenskih režima”. Ova strukturalna perspektiva je snažno naglašena u knjizi, ali željela bih te malo detaljnije potaknuti da objasniš kako točno vidiš ovaj odnos između strukture i djelovanja te gdje struktura prestaje, a djelovanje počinje. Jer, kao što i sama kažeš, strukturalna nasljeđa su trajni domaći uvjeti. Mnogo govoriš o različitim ekonomskim nasljeđima, o različitim povijesnim nasljeđima.

Malo raspravljaj i o Kitscheltovoj poznatoj klasifikaciji uloge predkomunističkog nasljeđa. I u načelu, strukturalni utjecaj trebao bi vremenski prethoditi ishodu kojeg pokušavamo objasniti, zar ne? Kada govoriš o radničkoj klasi, ti nam daješ vrlo lijepe podatke o sastavu klase u pojedinim zemljama, o gustoći sindikata u pojedinim zemljama na početku tranzicije. Ali, kako i sama kažeš, radničku klasu se moglo usmjeriti u različitim smjerovima, politizirajući pitanja društvene nejednakosti, solidarnosti, vrste ekonomskih reformi, kao što se doista dogodilo u Sloveniji, ili nacionalistička pitanja, kao što je i Danijela istaknula. I meni se čini da ovo poziva na ulogu djelovanja, ulogu elita u strukturiranju nečega što bismo mogli nazvati klasna svijest, da upotrijebimo marksistički termin. Postoje različiti načini na koje se radnička klasa može mobilizirati. Dakle, za mene ovo već donosi malo više djelovanja, a ne samo strukturalne uvjete. I voljela bih da malo detaljnije objasniš kako to točno vidiš.

I posebno sam imala problema s pojmom državne autonomije i državnog kapaciteta kao strukturalnog pitanja. Opet, kao što kažeš, u svim tim zemljama imamo ono što bi Klaus Offe nazvao trostrukom tranzicijom u kapitalizam, u demokraciju te, najzad, stvaranje novih nacionalnih država. Dakle, po definiciji, elite su imale više prostora za oblikovanje državnih institucija na različite načine i za stvaranje, kako bi Anna Grzymala-Busse također rekla, različitih tipova izgradnje države. I tu se malo pozivaš na imperijalna nasljeđa, predkomunistička nasljeđa, na vrstu modernizacije. Ono što bih voljela vidjeti jest neka vrsta rasprave o razlikama u državnim institucijama, u birokracijama, u republičkim institucijama u jugoslavensko vrijeme. Jer, u načelu, ovi dugoročni povijesni razvoji trebali su se prevesti u razlike već prije sloma socijalizma.

I unatoč različitim carstvima i različitim putevima ekonomske modernizacije, sve su te zemlje bile dio iste države 70 godina, ako računamo prvu Jugoslaviju i socijalističku Jugoslaviju. Stoga bih voljela vidjeti malo više o tome. Kako tih 70 godina zajedničkog iskustva ipak nije uspjelo razriješiti prethodna nasljeđa. To bi potom utjecalo na državnu autonomiju i državne kapacitete. Na primjer, Hrvatska je imala povoljno naslijeđe, ali je zatim skrenula s kursa. I u potpunosti se slažem s tim. Mislim da je za mene kontrast između Slovenije i Hrvatske bio vrlo zanimljiv. U Sloveniji je mobilizacija radničke klase i sindikata u osnovi spriječila model privatizacije prema kojem bi se društveno vlasništvo prvo prenijelo u državno, a zatim raspodijelilo. U Hrvatskoj se baš tako dogodilo. A ne biste očekivali veliku mobilizaciju oko tih pitanja kada u zemlji traje rat. Ja sam polit-ekonomistica pa imam sklonost prema tim pitanjima. Ali, upravo je kroz raspodjelu imovine u Hrvatskoj propala početna prilika za jači državni kapacitet. Proces privatizacije i ekonomskih reformi uvelike su iskorišteni za klijentelističke prakse koje su na kraju potkopale autonomiju države. Ali, za mene je ovo jasan primjer kako određene društvene klase i određeni društveni akteri izvan države vrše pritisak na političke elite. To na kraju sprečava zarobljavanje države.

Dakle, opet, zanimalo bi me da čujem više o strukturi i djelovanju i povijesnim naslijeđima. Međutim, jedan aspekt koji mi se u knjizi jako svidio jest to što na nekoliko mjesta iznosiš argumente o tome kako razvoj u jednoj zemlji utječe na razvoj u drugim zemljama. Recimo, događaji u Srbiji utječu na ono što se događa u Hrvatskoj, zahtjevi Grčke ili Bugarske kasnije utječu na pitanje nacionalizma, a potom i na ulogu EU u Sjevernoj Makedoniji. I to mi se jako sviđa jer mislim da smo vrlo često, u komparativnoj politici i komparativnoj političkoj ekonomiji, pod pretpostavkom da su naši slučajevi neovisni. I ne teoriziramo previše tu međusobnu ovisnost. Kao što je i Marko također rekao citirajući Barringtona Moorea. Nije da se sve svodilo samo na unutarnje uvjete tih malih zemalja, jer su mnogi čimbenici bili vanjski.

Dakle, to mi se jako sviđa. I mislim da nam zapravo treba više ovakvih argumenata koji bi ukazivali na međuovisnost političkih zbivanja u različitim zemljama. Što se tiče utjecaja EU, tu bi me trebalo malo više uvjeriti. Kao što je Marko također spomenuo, EU se tijekom vremena prilično promijenila. Ne samo u vrlo nedavnoj prošlosti. Do trenutka kada je Srbija dospjela do faze podnošenja zahtjeva ili postavljanja zemljom kandidatom, sama je EU bila duboko upletena u različite vrste problema. Tu je financijska kriza, pa migrantska kriza itd. I zaustavili su proces proširenja koji je bio utemeljen na zaslugama i dopustili puno veću politizaciju. Počeli su to više gledati kao na upravljanje svojim stražnjim dvorištem. Ali za mene je zaista zanimljiv slučaj Sjeverna Makedonija. Dakle, Sjeverna Makedonija je taj proces započela otprilike u isto vrijeme kad i Hrvatska. Kao što kažeš u knjizi, u jednom je trenutku bila poput neke vrste uzornog djeteta, a onda je cijela stvar ispala iz tračnica. I spomenula si u knjizi da uvjeti Europske Unije tamo zapravo nisu baš funkcionirali zbog unutarnjih slabosti.

Ali, opet, znamo iz drugih slučajeva poput Bugarske ili Rumunjske da EU ponekad uspije prevladati te unutarnje slabosti ili ih promijeniti. Nije bilo mnogo državne autonomije u Bugarskoj ili Rumunjskoj devedesetih. I onda, barem u tom razdoblju – ne sada, ali barem u tom razdoblju – EU je zapravo bila ta koja je pomogla da se to promijeni. Dakle, za mene to postaje vrlo zanimljivo pitanje: Pod kojim uvjetima neke zemlje, zbog pritiska EU ili zbog unutarnje dinamike, uspijevaju prevladati svoje negativno nasljeđe? Ovo nije usmjereno na tebe, ali mislim da bismo trebali istražiti kako je EU dopustila da bilateralna pitanja s Grčkom i Bugarskom postanu toliko dominantna kada je riječ o pristupu EU prema Sjevernoj Makedoniji.

Konačno, kao što sam spomenula na početku, sviđa mi se pozicioniranje knjige u širim raspravama o postsocijalističkoj demokratizaciji i de-demokratizaciji. Također je lijepo što na kraju knjige imate kratku raspravu o Češkoj Republici i Mađarskoj, kao slučajevima koje bismo također mogli uvrstiti u ovaj komparativni okvir. Dakle, pitala bih koje su po tvom mišljenju glavne pouke iz jugoistočne Europe za ostatak Europe ili za ostatak istočne Europe? Ako bismo, na primjer, pogledali slučaj Mađarske, ona je na početku imala povoljno nasljeđe, povoljne razvojne smjerove, a zatim je, s financijskom krizom i usponom Fidesza i Orbána, ispala iz tračnica. Vladajuća elita uspjela je poništiti te nasljeđe, što je dovelo do preuzimanja države i do nazadovanja demokracije. Dakle, za mene je Mađarska primjer djelovanja koje vodi de-demokratizaciji. Nije riječ o strukturnim preduvjetima, u smislu određene razine ekonomske modernizacije, civilnog društva i drugih stvari.

Da li tvoj argument o jugoistočnoj Europi, o odnosu strukture i djelovanja, može putovati u istočnu Europu? Koje su pouke kada je riječ o demokratskoj stabilnosti i demokratskom nazadovanju? Hvala, tu ću stati.

Valentina Petrović:

Mislim da ću početi s nečim što je neizravno povezano s knjigom i s mojim putovanjem. Tako da možete razumjeti odakle dolazim i zašto me privukla ova strukturalistička literatura. Dakle, potičem iz radničke klase. Moji su roditelju uvijek sebe opisivali kao apolitične osobe, mrzili su politiku. I što se dogodilo nakon 1990-ih? Govorili su mi da je Slovenija oduvijek bila drugačija, a Srbija i Sjeverna Makedonija su na svoj način bile drugačije. I mislim da je to bila iskra ili početna motivacija da shvatim što je to što čini sjever toliko drugačijim od juga. I zato sam se odlučila upisati na doktorski studij. Te su mi ideje zatim usadili i predložili profesori, jer je to bilo vrlo daleko od moje stvarnosti, mojeg habitusa.

U knjizi sam se držala na makrorazini. Jedinica analize je vrlo često makrorazina. A zatim prelazim na mezorazinu kada uključujem organizacije civilnog društva, organizacije radničke klase ili organizacije srednje klase.

Pokušala sam ugurati djelovanje kada raspravljam o elitama. Ali se potpuno slažem da, kada neka klasa djeluje kao klasa za sebe, onda postoji taj trenutak djelovanja. I s tim se potpuno slažem, ali mislim da sam nekako pokušala slijediti tu strukturalističku liniju, počevši od gospodarstva, zatim prelazeći na organizacije civilnog društva, a djelovanje prepuštajući elitama, što je samo jedan dio priče. Dakle, odavde polazim.

Možda da probam odgovoriti na lakše komentare. Dakle, pitanje operacionizacije i mjerenja. To je bilo vezano uz kvantitativni dio disertacije. Provela sam analizu panel podataka, a budući da sam htjela da sve bude koherentno, počela sam s V-Dem indeksom i nisam ga puno mijenjala, niti sam ulagala puno truda u legitimiranje tog izbora. Definitivno, to je nešto što bih danas učinila drugačije. I mislim da ste spomenuli nekoliko zanimljivih točaka s kojima se u potpunosti slažem. Posebno bih istaknula ideju o tvorničkom čovjeku i ideju da tvornice tijekom jugoslavenskog socijalizma zapravo nisu stvarale demokratske ljude. Pokušala sam u knjizi iznijeti argument da imamo subnacionalnu raznolikost. Ako uzmemo Jugoslaviju u cjelini, vidimo raznolikost. Ako usporedimo tvornice u Sjevernoj Makedoniji s tvornicama u Sloveniji.

I zatim opet imamo raznolikost ako usporedimo različite sektore. Osoba koja radi u tvornici tekstila nije ista i neće biti politizirana na isti način kao osoba koji radi u farmaceutskoj industriji. I mislim da je ta priča bila vrlo snažna u doktorskoj disertaciji, uvelike nadahnuta političko-ekonomskom literaturom. Možda se izgubila u knjizi i nisam taj argument iznijela tako eksplicitno. Jer apsolutno nije bila moja namjera reći da u Sjevernoj Makedoniji nisu proizveli nijednog demokratskog čovjeka. Samo ih je bilo manje. Struktura gospodarstva Sjeverne Makedonije bila je raspršenija i slabija, bila je drugačija od Slovenije. Stoga Sjeverna Makedonija nije bila toliko pogodna za razvoj tih vrsta karakteristika na mikro-razini koje bi bile pogodnije za demokratizaciju. Ali opet, tu ulaze u igru intervenirajući faktori, gdje na scenu stupa politika identiteta.

Što se tiče klijentelizma, u pravu ste da je državni kapacitet bio na udaru kad je u Hrvatskoj započeo proces privatizacije. Apsolutno se slažem i spominjem to u hrvatskom poglavlju. Pokušala sam iznijeti argument da se radnici ne identificiraju kao pripadnici radničke klase, nego kao ratni veterani ili pripadnici različitih vjerskih zajednica, ovisno o svojim iskustvima. Ovo je samo kratak odgovor.

Karlo Kralj:

Hvala. Zapravo sam zabilježio barem osam vrlo velikih pitanja dok sam slušao komentare. Možda bi nam mogla reći nešto o Europskoj uniji. Mislim da su tri od četiri govornika spomenuli ulogu EU i kako se ona promijenila. Pokušavam se prisjetiti literature, sjećam se da smo sredinom 2000-ih imali vrlo snažan argument protiv EU uvjetovanja. Imali smo literaturu koja je bila vrlo kritična prema tome, na primjer, na pamet mi pada Heather Grabbe koja je, barem meni, prvi put otvorila taj problem. Možda biste mogli malo govoriti o tome? A posebno s obzirom na ono što je Marko spomenuo o Europskoj uniji kao negativcu. To je postalo vrlo očito 2021. godine u Srbiji, s Rio Tintom i ekološkom eksploatacijom.

Valentina Petrović:

Nema sumnje da su se uloga i namjera Europske unije promijenile u regiji. Mislim da, ako ste veliki pristaša Europske unije i pročitate ovu knjigu, mogli biste je protumačiti kao da su oni uvijek bili pozitivci u regiji. No, ono što pokušavam tvrditi jest da je Europska unija imala relativno snažno prisustvo u Hrvatskoj, u usporedbi s njezinom odsutnošću u Srbiji. U Srbiji je bilo više klijentelizma. U Hrvatskoj je bilo manje različitih vrsta zarobljavanja države nego u južnijim zemljama. I mislim da to možemo vidjeti i danas.

Ovo ne znači da se Hrvatska i dalje ne suočava sa sličnim izazovima, ali mislim da je Europska unija imala određeni ograničavajući učinak na elite koje su tada bile na vlasti. Postojali su određeni mehanizmi kontrole koji su dolazili iz Bruxellesa, a koji su bili odsutni u slučaju Srbije i Sjeverne Makedonije. I apsolutno se slažem da se danas njihova uloga promijenila. Također navodim Veljkovića i Biebera. Europska unija ima vlastitu agendu i potrebe, koje su povezane s potrebama kapitala.

Karlo Kralj:

Možda jedno povezano pitanje koje nas se vraća na slučaj Slovenije. Uvijek smo naglašavali njezinu uspješnost u pogledu institucija, državnog kapaciteta i institucionalne autonomije. A sada se pitam, koliko je potrebno da se to uništi? Koliko je potrebno da se ovaj proces preokrene? Jer, promišljajući o Janšinom mandatu, nije mu trebalo dugo da počne erodirati tu institucionalnu autonomiju. I u tom smislu, možda bi nam mogla reći nešto više o državnoj sposobnosti ili birokratskoj autonomiji?

Valentina Petrović:

Dakle, u knjizi, nakon svakog empirijskog poglavlja, imam hipotetički scenarij. Koristim kontrafaktualni argument kako bih na neki način testirala svoje argumente. I pitam se, je li bio moguć slovenski Milošević? A politička figura koja bi se približila tom autoritarnom tipu vođe je, naravno, Janez Janša. I bilo je zaista jasno, kad sam proučavala literaturu i vodila intervju s političarima koji su tada bili u vladi i u vrlo bliskom kontaktu s njim, da su bila važna dva faktora.

Dakle, imali su vrlo aktivno i snažno civilno društvo, tako da su, kada je Janez Janša pokušao preuzeti sindikate i postaviti svoje ljude na vodeće položaje, oni rekli ne, to ne možete učiniti. A s druge strane, imali ste birokraciju ili državni aparat koji mu se opirao. Dakle, oba su uvjeta ispunjena: da biste zaustavili takvu autoritarnu figuru, potrebno vam je vrlo aktivno civilno društvo, ali vam je također potrebna i birokracija, tehnokratska elita koja će ga zaustaviti.

Ne mislim da u birokraciji ima išta suštinski demokratsko. Bryn Rosenfeld je napisala knjigu u kojoj raspravlja o srednjoj klasi u Kini i zašto ona ne protestira. Zašto nije demokratska? Ona kaže: Pa, obično su tehnokratske elite zainteresirane za *status quo* jer žele sačuvati svoje privilegije i resurse. A s obzirom na to da se nalazite u hibridnom ili autoritarnom režimu, takve klase vjerojatno neće protestirati.

Danijela Dolenc:

Pokušajmo ovo proširiti kako se ne bi činilo da Valentina samo odgovara na pitanja. Kad govorimo o državnoj sposobnosti, što je povezano s pitanjem koliko dobro demokracija funkcionira, dio toga je u kojoj je mjeri birokracija profesionalna. Dakle, u smislu stvarne isporuke onoga što društvo očekuje – obrazovanja, zdravstva, socijalnih usluga. Ali ne bismo smjeli izjednačavati ta dva pojma. Kapacitet države i profesionalna birokracija nisu isto. Dakle, nešto zaista važno nedostaje. Mislim da nedostaje sposobnost donošenja političkih odluka. Jer da bi demokracija bila legitimna, mora biti učinkovita, mora isporučiti rezultate. Pobjedite na izborima i onda morate ispuniti svoj program. Potrebna vam je profesionalna birokracija, ali vam je također potrebna i sposobnost donošenja političkih odluka. To se tiče institucionalnog uređenja. Moramo shvatiti kako izborni sustavi, stranački sustavi i politička konkurencija utječu na sve ovo. Ako to ne učinimo, propuštamo zaista velik dio objašnjenja. Višnja je spomenula rad Anne Grzymalla-Busse. Ona govori o konkurentnim stranačkim sustavima u kojima pobjednici postaju gubitnici i obrnuto.

Ovo je vrlo važno za stvaranje neovisnih institucija koje potom mogu učinkovito djelovati. Dakle, ako se stranački sustav ne razvije kao konkurentan, ako nemate dvije suprotstavljene sile kod kojih obje strane imaju jednake šanse za pobjedu, onda će na kraju svi biti na gubitku jer nemamo neovisne institucije. Mislim da je to zaista važan dio objašnjenja. Ali, da se vratimo na kapacitet države, mislim da je potrebno to malo pobliže analizirati i ne usredotočiti se toliko na birokraciju, nego na sposobnost donošenja političkih odluka, koja je mnogo šira. Govorila sam o samo jednom aspektu, gledam Gorana, on bi mogao reći mnogo više.

Karlo Kralj:

Ovo bi mogao biti trenutak kada bismo mogli otvoriti raspravu za publiku i čuti neka pitanja ili komentare.

Nenad Zakošek:

Drago mi je da se ovo razvilo u raspravu cijelog panela. Želim reći da sam na konferenciji od prvog panela i ovo je najbolji panel. Najviše sam uživao, iako su i ostali bili zanimljivi. Ovo nije kritika, imam kratko pamćenje.

Što nedostaje? Nedostaju dvije stvari koje nitko nije spomenuo. Prva se odnosi na Barringtona Moorea. Kod Moorea imamo pogled na strukturu koji je svjestan djelovanja. Sjećate se da on zaključuje da je preduvjet demokratskog razvoja prekid s prošlošću. A u njegovim slučajevima demokracije – Engleska, Francuska, Indija i SAD – uvijek je postojao ključni period koji je predstavljao prekid s prošlošću. U Sjedinjenim Državama prekid s prošlošću nije rat za neovisnost, nego građanski rat. Taj se prekid s prošlošću događa dok akteri reagiraju na određene strukturne probleme.

U Hrvatskoj je rat bio traumatičan događaj, on je promijenio cijelu situaciju. I zato ste od radnika čuli da su ratni veterani i da se neće nazivati radnicima. Ali, drugi koncept o kojem nismo čuli jest samoupravljanje. Nitko nije spomenuo samo-

upravljanje, a zapravo, nije moguće reći da tvornice u Jugoslaviji nisu bile, da tako kažemo, demokratske škole. Svugdje, čak i na Kosovu ili u Makedoniji, uvođenje samoupravljanja stvorilo je snažne demokratske mehanizme. Jesu li oni na kraju bili važni, to je drugo pitanje. Neću ulaziti u to. Ali, kao što je Danijela pokušala tvrditi, to je bio zaista važan element.

Dakle, rat. Rat je zapravo bio element samo u Hrvatskoj. Samo je u Hrvatskoj razdoblje tranzicije trajalo istovremeno s ratom. Bosna je također imala rat, ali nije imala tranziciju. Hrvatska je uspjela dovršiti svoju tranziciju tijekom rata, ali taj je rat potpuno promijenio stvari, što je, naravno, strašno. I apsolutno se slažem da se to dogodilo istovremeno s preraspodjelom imovine, pa nitko nije postavio pitanje tko što dobiva. I to je bilo zaista strašno. Dakle, na neki način, u Hrvatskoj je taj prekid s prošlošću bio prekid s pozitivnom prošlošću. Bila je to zaista regresivna transformacija, koja je stvorila toliko problema. Ali, da se to nije dogodilo, Hrvatska je mogla biti još jedna Slovenija.

Dodat ću ovdje fusnotu. Dakle, spomenula si svog oca, moj je otac bio inženjer. I bio je tehnički direktor u nekoliko tvrtki. I uvijek je pregovarao i sukobljavao se s radničkim savjetima. To je bila prava demokracija na djelu, na razini tvornice. Stoga je zaista tužno kako je to nasljeđe odbačeno. I očito ne toliko u Sloveniji. Nekako, ta dva faktora, rat i samoupravljanje, to je moje pitanje. Što biste rekli?

Danijela Dolenc:

Trebam reći da moj otac dolazi iz malog sela. Postao je menadžer u tekstilnom sektoru. Također je radio u općini Trnje tijekom komunizma. A onda je bio ratni veteran 1990-ih. Dakle, to je priča jedne osobe. Ne volim govoriti o svojoj knjizi, ali to je jedan od zaključaka knjige. U osnovi kažem da nije bilo rata, nema razloga zašto Hrvatska ne bi već početkom 1990-ih izgledala kao Slovenija. Nema strukturnih razloga zašto ne bi tako izgledala. Dakle, mogu samo reći da se slažem i da sam to pokušala pokazati. Ali, htjela bih se osvrnuti na nešto što je Marko rekao, o malim zemljama koje ne mogu birati vlastitu sudbinu.

Postoji još jedan citat, ja sam veliki obožavatelj Adama Przeworskog. Godine 1991. napisao je knjigu o demokraciji i tržištu i rekao je da je sve to samo jedna velika lavina. Napisano je toliko radova koji objašnjavaju demokraciju, ali sve je to bila samo jedna velika lavina. U svim tim zemljama alternativa se jednostavno urušila. Mnogo toga što danas objašnjavamo, poput loše kvalitete demokracije, hibridnih režima ili kompetitivnog autoritarizma, zapravo je jednostavno. To je bila jedina opcija koja je ostala na stolu jer je komunizam pao. Dakle, to je prikazano na pomalo provokativan način. Rekli smo da je Slovenija uspjela sustići jezgru. Ali kad biste rangirali zemlje u regiji prema tome koliko su ekonomski razvijene, bilo bi isto kao prije 60 godina. Mislim da ne bi bilo nikakvih promjena na ljestvici. Slovenija prva, Hrvatska druga, a zatim sve ostale republike bivše Jugoslavije.

Jesu li neke zemlje jugoistočne Europe preskočile neke zemlje zapadne Europe? Je li doista došlo do značajne promjene? Ako smo na poluperiferiji, tada je ideja da možda imate elemente potrebne da preskočite neke zemlje. Zato i želimo istraživati empirijske slučajeve, putanje pojedinih zemalja. Da vidimo koja je mješavina potrebna da biste postigli konvergenciju. A u nekim analizama Slovenije se tvrdi da je Slovenija uspjela. Ali, je li to zaista tako? Jesmo li doista napravili ikakvu promjenu u dugom roku? Još uvijek smo na poluperiferiji i ne događa se mnogo. A to također ima veze s EU-om, jer je obećanje bilo konvergencija, ali mislim da se to nije dogodilo.

Marko Grdešić:

Dakle, mislim da je ovo važna točka. Često imam dojam da ovdje u Hrvatskoj malo previše idealiziramo Sloveniju. Jer nam je toliko slična, ali onda je po svakom pokazatelju malo bolja od nas. I mislim da je to izvor frustracije. Karlo je rekao nešto važno. Dajte desnici malo vremena i uništiti će svaku prednost koju trenutno imaju u zemlji. A Valentina u svojoj knjizi kaže nešto slično. Ako su dugo na vlasti, desnica doprinosi toj spirali polarizacije i preuzimaju razne prethodno neovisne dijelove društva. To je ono što je Janša radio, a na kraju je zaustavljen. Ali, ako pogledate Sloveniju, oni imaju prilično disfunkcionalan stranački sustav. Na ljevici je kaos. Imaju stabilnu desnu stranku. Ali ne i na ljevici. To je izvor frustracije za nas ovdje u Hrvatskoj, jer bismo željeli biti na mjestu Slovenije. Ali, mislim da ih često previše idealiziramo. A onda, kad razgovarate sa Slovencima, oni su frustrirani zbog raznih stvari, i često zbog istih stvari zbog kojih smo frustrirani i mi: zdravstveni sustav, obrazovni sustav, dakle isti problemi.

Nebojša Vladislavljević:

Želio bih se osvrnuti na ono što je Nenad rekao o samoupravljanju. Također mislim da je taj faktor u to vrijeme bio vrlo utjecajan, osobito krajem 1980-ih. Pitanje je: koje su implikacije tog sustava koji se uvelike razlikovao od istočnoeuropskog centraliziranog socijalizma? Ovdje ste imali vrlo decentralizirano samoupravljanje unutar decentraliziranih saveznih i konsocijacijskih institucija. Iz jednog kuta, moglo bi se reći da je takva institucionalna struktura proizvela različite vrijednosti i vještine među radnicima koje su potom poticale demokraciju u vrijeme uvođenja višestranačkog sustava. Ili, posredno, jednostavno štitele njihove interese i na taj način sprječavale da drugi preuzmu kontrolu.

Ali, drugi bi kut bio pogledati institucionalnu strukturu samoupravljanja, a to koristim u svojoj knjizi o antibirokratskoj revoluciji. U kojoj je mjeri ta visoko decentralizirana struktura bila korisna za mobilizaciju unutar kasnog socijalizma? No, u konačnici se mogla koristiti, i korištena je, za svakakve svrhe, dakle i za nacionalizam i za organizaciju radnika. No na kraju su tu mobilizaciju zaustavile elite. Dakle, to je definitivno bilo važno. Imalo je velike implikacije, ali ne nužno one koje bismo očekivali. Dakle, jedna je institucionalna struktura. Ako bi ta institucionalna struktura kolabirala, izgubio bi se velik dio tog potencijala za organizaciju radnika, a također i za demokratizaciju.

Karlo Kralj:

Ima li još pitanja ili komentara iz publike? Jedna mi je stvar pala na pamet. Vrlo je zanimljivo vidjeti kako se čini da građani općenito više ne očekuju ništa od države. Došlo je do potpune degradacije obrazovnog, zdravstvenog i drugih sustava, zahvaljujući 20 ili 30 godina neoliberalizma, više-manje bez ikakve opozicije na jugoistoku Europe. U kojoj mjeri možemo očekivati da će se građani mobilizirati s idejom da će postojati politička snaga koja će preuzeti iste te državne institucije koje su toliko nesposobne i nekompetentne i kritizirane zbog nedostatka kapaciteta za pružanje osnovnih usluga? Što možemo očekivati u tom smislu u regiji? Mislim da se to također odnosi na način na koji se koristi pojam klase. Sada, kada razmišljam o studijama društvenih pokreta na jugoistoku Europe, popularna tema su prosvjedi posljednjih 10 ili 15 godina. I pitanje je, u kojoj su mjeri ti pokreti samo razočarana srednja klasa koja je protiv korupcije, ali nije antikapitalistička? I u kojoj mjeri možemo vidjeti stvarnu klasnu mobilizaciju koja nadilazi srednju klasu i uključuje radničku klasu.

Valentina Petrović:

Moja nova knjiga se upravo time bavi. Pokušava razumjeti pod kojim uvjetima se ti pokreti mogu pojaviti. Vidimo da u tako razorenim društvima nastaje međuklasna koalicija, nova progresivna politička snaga koja bi zapravo mogla obnoviti našu regiju. Mislim da u Srbiji vidimo dvije stvari. S jedne strane, imamo razočaranu srednju klasu, klasu koja je politički isključena, koja nije dio klijentelističkih mreža. Ali imamo i povezivanje s onima koji su politički i ekonomski isključeni, a to su najsiromašniji segmenti društva. Oni su u prošlosti pristajali na klijentelizam jer nisu mogli biti neovisni. I mislim da je to jedan od izlaza za zemlje jugoistočne Europe. Mislim tu i na Mađarsku i Tursku. Primjer Sjeverne Makedonije iz 2016. pokazuje nam da se tamo to nije dogodilo. Imali smo samo srednju klasu koja je prosvjedovala protiv korumpiranog sustava, ali nije došlo do uključivanja marginaliziranog ruralnog stanovništva.

Karlo Kralj:

Ima li još kakvih komentara ili pitanja? Otvorili smo toliko različitih tema iz toliko različitih kutova. Čak ni ne znam kako ovo završiti. I neću ni pokušati. Mislim da možemo završiti panel ako više nema pitanja. Bilo mi je zaista zadovoljstvo. Hvala svima.